
УДК 811.161.2'373.43

Оксана Ковтунець

Київський національний економічний університет
ім. Вадима Гетьмана, м. Київ

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано розвиток неології як окремої галузі лінгвістичної науки, розглянуто статус її основних понятійних категорій, пояснено поняття актуалізації лексики у сучасній українській літературній мові, досліджено структуру актуалізованих лексичних одиниць та подано тематичну диференціацію загальноновживаної актуалізованої лексики.

***Ключові слова:** неологія, відносні неологізми, актуалізація, актуалізована лексика.*

Сучасна *неологія* — це порівняно молода галузь лінгвістики. Термін *неологія* виник ще на початку XIX ст. й означав «сукупність нових слів»¹. Традиційне ж визначення неології як науки про неологізми сформулював російський мовознавець В. Гак, який широко окреслив завдання цієї галузі, визначивши її як науку, що вивчає методи виявлення нових слів, аналізує причини їхньої появи, способи творення, здійснює лексикографічне опрацювання неологізмів, досліджує ставлення до неологізмів та простежує засвоєння неологізмів певним мовним колективом [5: 37].

Натомість Н.З. Котелова розглядає поняття *неології* вже у двох аспектах. У вузькому розумінні цей термін озна-

---

¹ Маємо на увазі словник французького мовознавця Л. Мерсьє, що вийшов у Парижі 1801 р. під назвою «Neologie, ou vocabulaire de mots nouveaux, a renouveler, ou pris dans des acceptions nouvelles» («Неологія, або словник слів нових, слів, що підлягають оновленню, і слів, узятих у нових значеннях»).

чає науку про нове, головними об'єктами вивчення якої є неолексеми, неофраземи і неосемеми. У широкому ж розумінні, *неологія* як наука охоплює значно більше об'єктів для вивчення, а саме: а) нові властивості старих слів (термінологізація слова загалом чи його окремого значення, зміна стилістичної чи «часової» характеристики); б) нові форми словозміни слова; в) нова сполучуваність слів; г) нові лексико-граматичні функції слів [18: 17–18].

Варто зазначити, що в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. через високу «неогенність» та «неологічний бум» посилено увагу до теоретичного й практичного вивчення неології: активізовано дослідження процесу появи нових слів, удосконалено методику їхньої систематизації та нормативної оцінки, збагачено практику фіксування нових слів та їхніх значень [15].

Д.В. Гугунава у праці «Актуальні галузі дослідження в неології» констатує, що «у своєму розвитку неологія пройшла шлях від синкретичного вивчення словотворення до власне лінгвістичного, а пізніше і до лінгвостилістичного», і визначає неологію як «розділ мовознавства, що вивчає різновиди, способи творення та вживання неологізмів» [8].

Однак, попри твердження про те, що неологія «відбулася як наука, що має свій науковий апарат, свою історію та свої перспективи розвитку» [16: 30], вважаємо, що неологія як наука поки що перебуває на стадії становлення й виокремлюється як самостійний розділ у мовознавстві з відповідною проблематикою та методами дослідження. За спостереженнями С.С. Лук'яненка, традиційна проблематика неології, визначена науковцями 70 — 80-х рр. ХХ ст. як комплексне дослідження та опис нового у словниковому складі мови, на межі ХХ—ХХІ ст. дедалі більше еволюціонує у напрямку охоплення всієї проблематики мовного розвитку та його наслідків [20: 86-87].

На стадії формування перебуває також **понятійно-термінологічна система неології**. Поряд із *неологізмами* об'єктами вивчення сучасної неології стали *інновації* та багатоаспектні *інноваційні процеси* в мові. «В час зародження основних лінгвістичних традицій наукове вивчення механізмів мовного розвитку зводилося, переважно, до фіксації інновацій (як правило, лексичних) з їх оцінкою за певними критеріями чи вподобаннями та спробами вироблення підходів та засад творення нового. Другу половину ХХ ст. визначаємо як час інтенсивного вивчення причин і наслідків появи нового в мові на всіх рівнях, а також прогнозування й моделювання мовних інновацій [20: 87].

Якщо у 70 — 80-х рр. ХХ ст. поняття *неологізм* трактували «як будь-що нове в лексиконі в певний часовий проміжок його існування» [17: 9], то з часом помічаємо спроби мовознавців узагальнити поняття неологізму, наповнивши його всіма можливими варіантами.

Загальноприйнятим вважають визначення неологізму Н.З. Котелової, яка дотримується широкого підходу щодо розуміння нових слів. Ознаку «нового», «новизни» слова слід уточнювати з позицій часу і простору, вважає дослідниця. Тому неологізми вона виокремлює за допомогою

чотирьох «параметрів-конкретизаторів»². До неологізмів дослідниця зараховує не лише новотвори (слова, значення слів, вирази), але й входження — внутрішні й зовнішні запозичення — за часовою віссю (відродження, актуалізація, узуалізація) чи (та) локальною (входження із діалектів, усного мовлення, жаргонів, спеціальної мови, інших мов) [19: 80].

О.О. Тараненко у статті «Неологізм», уміщеній в енциклопедії «Українська мова», трактує неологізм як «слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на певному етапі її розвитку (загально-мовні неологізми) або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкретного автора (стилістичні, або індивідуально-авторські, неологізми; пор. *Оказіоналізм*)» [35: 426—427].

До неологізмів науковець зараховує «власне новотвори», що з'являються «шляхом словотворення на основі наявних у даній мові морфем, переосмислення слова, лексикалізації словосполучення» та «відносні новотвори», що виникають «внаслідок запозичення мовних одиниць з інших мов і переходу їх до загальнонародної мови з вулчких стильових сфер або територіальних різновидів, а також актуалізації історизмів та застарілих слів» [35: 427].

Широке розуміння поняття *неологізм* висвітлено у дисертаційній роботі С.І. Алаторцевої, яка до нових одиниць словникового складу мови зараховує не лише слова, значення слів і сполучення, що є новотворами певної мови, внутрішні та зовнішні мовні запозичення, а також фразеологічні одиниці, які знову стали актуальними у зазначений період [1].

Як слушно зауважує Т.С. Пристайко, у наш час позначення *неологізм* перестає задовольняти вчених, які натомість дедалі частіше використовують родові поняття *інновація* із «цілим арсеналом видових понять» [27: 42].

Ще 1980 р. О.В. Сенько в дисертаційному дослідженні здійснила спробу розмежувати поняття *неологізм* та *інновація*, рекомендуючи використовувати термін *інновація* як «недиференційоване позначення всіх нових елементів мови» [29: 7], а надмірно розширене значення терміна «неологізм» запропонувала звузити, повернути його в лоно етимологічного значення для називання лише нових лексичних одиниць [29: 8].

В.Г. Гак використовує поняття *інновація* як позначення будь-яких лексико-семантичних нововведень [5: 38].

---

² Першим і головним «параметром-конкретизатором» Н.З. Котелова вважає час: «до неологізмів мають належати слова, які існують у певний період мови і не існували у попередній». За другим параметром «мовний простір» («сфери і жанри застосування мови») визначає такі конкретизатори новизни слова, як: 1) нове для багатьох мов; 2) для окремої національної мови; 3) для літературної мови; 4) для окремої підмови (певної терміносистеми, жаргону, діалекту тощо); 5) для мови і/чи мовлення. Третій параметр — це «тип новизни мовної одиниці», за яким слово або фразеологізм можуть мати нове значення (семантичний неологізм), нову форму (неологізм-синонім до вже наявного слова) або те й те (власне неологізм)» [26: 11—12]. Четвертий параметр вказує на те, які структурні ознаки слова визначають його як неологізм (виявляє закономірності словотвірної системи в структурі неологізмів) [18: 14].

Як родове поняття для «всіх різновидів мовних нововведень» використовує у своїх дослідженнях термін *інновація* Є.А. Карпіловська, розрізняючи, зокрема, інновації *фонетичні, графічні, морфемні, словотвірні, лексичні, фразеологічні та граматичні (морфологічні й синтаксичні), стилістичні* («вияви змін у мовних уподобаннях та смаках суспільства, як конотації експресивно-оцінного чи ідеологічно насиченого характеру»). Як приклад стилістичної інновації в українському лексиконі дослідниця подає активізацію, або реактивацію застарілої книжної лексики [14: 10].

Про узагальненість терміна *інновація*, окрім активного поширення та функціонування його в сучасних неологічних працях та розвідках, на думку С.С. Лук'яненка, може свідчити також понад столітнє використання терміна *інновація* дослідниками загальних питань мовного розвитку («молодограматики, неолігвісти, Ф. де Соссюр, А. Мейє, Е. Косеіру» та ін.), що «застосовували слово «інновація» на позначення різнорівневих мовних явищ та їхніх наслідків в якості місткого універсального засобу, зручного робочого прийому» [20: 86]. Так само показовим є міждисциплінарне функціонування терміна *інновація*. Ідеться насамперед про «економічну (соціально-економічну), кадрову (управлінську), психологічну, педагогічну (освітню), філософську, бібліотечну інноватику, об'єктом яких є нововведення та їхні наслідки у сфері компетенції кожної зі згаданих наук» [Там само].

Погоджуємося з думкою авторів монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі», що абсолютними синонімами до терміна *неологізм* можна вважати лише такі терміни, як *неолексема* та *лексична інновація*, що позначають нові номінації, нову лексику, тобто є видовими до поняття *інновація* [14: 10].

Інноваційні процеси — це процеси, що проявляються на лексичному рівні й охоплюють: 1) появу нових слів — як питомих, утворених на ґрунті української мови, так і запозичених (неологізація); 2) появу на конкретному етапі розвитку мови нових значень у загальновідомих словах (розширення семантики слова); 3) активну міграцію слів у межах лексичної системи від периферії до центру і навпаки (пасивізація та актуалізація) [21: 9].

Болгарський дослідник Г.Н. Гочев розглядає *інноваційний процес* як один із видів загального «новаційного» процесу в лексиці. Термін «інноваційний процес» він ототожнює з терміном «новація» та використовує для називання будь-якого феномену (одиниці, ознаки, форми, функції і т. ін.) в лексичній системі мови, що вперше проявився та раніше не існував. На думку вченого, *інноваційний процес* — це лише «зміна (оновлення, перетворення, відродження) лексичних одиниць, що вже існують у мові». Результатом інноваційного процесу є «лексичні інновати», а результатом процесу неологізації — «лексичні неологізми» (лексичні одиниці (слова, номінативні словосполучення, фразеологізми), що раніше не існували в мові). «Інноваційний процес» у лексиці передбачає зміни на системно-семасіологічному та функціональному рівнях. До останнього

дослідник зараховує: повернення маловживаних чи застарілих слів з пасивного словника в активний та вихід слів з активного в пасивний словник, перехід лексики з групи слів обмеженого використання в групу слів необмеженого використання, перехід лексичних одиниць з однієї сфери спілкування в іншу [7: 154].

Отже, неологія як окрема лінгвістична наука постала порівняно недавно, пройшовши шлях від простого вивчення та фіксації неологізмів до синкретичного аналізу інноваційних процесів, що відбуваються в сучасній лінгвістиці. Основними понятійними категоріями неології, крім *неологізму*, стали поняття *інновація* та *інноваційний процес*.

Серед інноваційних процесів, пов'язаних із динамікою словникового складу сучасної української мови, особливо помітним є **актуалізація лексики**.

Відомо, що первинно термін *актуалізація* належить до сфери стилістики. Зокрема, в енциклопедії «Українська мова» читаємо: «Актуалізація (від лат. *actualis* — дійсний, сучасний) мовної одиниці — семантично-стилістичне наголошення вільного і фразеологічно зв'язаного слова, порушення узвичаєних синтаксично-семантичних зв'язків у словосполученнях, реченнях, змістове виокремлення слова завдяки несподіваним асоціативним зв'язкам його з іншими поняттями» [10: 14]. С.Я. Єрмоленко зауважує: «Якщо в художньому стилі актуалізація зумовлює створення образно-естетичного ефекту, то в інших стилях (напр., у публіцистичному), вона породжує відхід від стандарту, експресивність» [Там само].

Початковий етап актуалізації слова зазвичай пов'язаний із яскравою стилістичною маркованістю мовного засобу, яка згодом поступово зникає [28: 68].

Близькою до попередньої є позиція авторів «Словника лінгвістичних термінів». Вони пояснюють явище актуалізації як «реалізацію потенційних властивостей елементів мови в мовленні, використання їх відповідно до мети висловлення і вимог певної мовленнєвої ситуації» [6: 11–12].

На думку авторів словника «Языковые изменения конца XX столетия...», актуалізація полягає в активізації семантичних перетворень слова: у розширенні сполучуваності і зміні її характеру, в утворенні нових значень слів, у т. ч. переносних, а також у зміні значень слів у зв'язку з ідеологічною переорієнтацією [30]. Таке широке визначення явища актуалізації передбачає зарахування до складу актуалізованих лексичних одиниць також і семантичних неологізмів.

На нашу думку, це суперечить традиційному розумінню поняття актуалізації лексики, яке передбачає зміни лише у складі конотативних, а не денотативно-сигніфікативних сем актуалізованих одиниць.

У монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» Є.А. Карпіловська пояснює явище *актуалізації* як процес «зміни негативного оцінного потенціалу лексеми на позитивний», що його «за-

свідчує лексика на позначення реалій капіталістичного, буржуазного суспільства або лексика на позначення понять, що їх радянська ідеологія та пропаганда оцінювали як чужі й ворожі соціалістичному ладу» [14: 77].

Цієї ж думки дотримується російська дослідниця Н.В. Черникова, трактуючи актуалізацію як «активізацію ментальних і мовних процесів та одиниць, детерміновану соціокультурними факторами й когнітивно-комунікативними потребами суспільства» [38: 3].

У монографії «Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)» О.А. Стишов зазначає, що «у зв'язку з актуальністю певних понять і реалій зростає частотність уживання відповідних слів», відбувається актуалізація та переосмислення наявних мовних засобів, що призводить до «оновлення національного лексикону» [32: 87]. Для позначення явища «переходу лексичних одиниць із периферії до ядра словникового складу завдяки функціональній активності» автор застосовує термін *актуалізація* [32: 88].

На думку О.В. Какориної, процес актуалізації передбачає два основних етапи: 1) активізація використання застарілої лексики (при цьому застаріле слово виступає як стилістичний засіб); 2) актуалізація значення слова (при цьому слово перестає бути історизмом і функціонує як нейтральна номінація) [28: 68].

Отже, під явищем *актуалізації* розуміємо повернення до активного вжитку застарілої або рідковживаної лексики, яка донедавна перебувала на периферії мовної системи. Нині такі лексеми зазнають функціонально-маркованого переоцінювання, стають стилістично нейтральними, «характеризуються функціональною активністю і засвідчують перегруповання словникового складу сучасної літературної мови» [31], «будучи зафіксованими в писемних пам'ятках» і «ввійшовши в інертний фонд мови», такі слова «знову залучаються до вжитку» [25: 355].

Процес повернення до активного вжитку лексики, забороненої в тридцять роки, науковці називають по-різному, зокрема «процесом *націоналізації* мови» [14: 3], «процесом *самоочищення* мови від того, що нівелює її лексичний склад, граматичну структуру» [24: 23], «*реабілітацією* словникового складу української мови» [4: 162], «*актуалізацією* багатьох лексичних одиниць — використанням власних ресурсів, вироблених і апробованих народом протягом століть» [36: 13], «*збагаченням* словникового фонду шляхом припливу номенів, які раніше перебували на периферії літературної мови» [33]. Однак, незалежно від визначення, суть процесу полягає в поверненні слова з периферії словника української мови до його центру.

Увесь спектр лексичних інновацій (неолексикону) за ступенем новизни мовної одиниці поділяємо на дві групи: **абсолютні**³ та **відносні**

³ До *абсолютних* неологізмів належать *новотвори* (нові похідні слова), *неозапозичення* (нові запозичення) та *неосемантизми* (нові значення слів, нові слова-значення, за відомою класифікацією неологізмів Н.З. Котелової) [14: 12].

неологізми. Актуалізовані одиниці разом з внутрішньомовними запозиченнями із діалектів, жаргонів та професійних терміносистем утворюють групу відносних неологізмів (відносних новотворень [35: 427], функціональних неологізмів [5: 21], слабких неологізмів [1])⁴.

Для називання групи слів, що повертаються після тривалої перерви до активного вжитку, мовознавці послуговуються різними термінами. Наприклад, Ю.В. Шевельов [39: 72–76] називав такі слова *відродженими*, Л.І. Мацько [22: 17], М.П. Дудик [9: 182–184], М.В. Бондар [3] — *реактивованими*, В.В. Німчук [25: 355] — *інертною лексикою*, О.А. Земська [11: 92] — *ключовими словами доби*, О.В. Андрейченко [2: 4] — *поверненою або відродженою лексикою*, Д.В. Мазурик [21] — *внутрішніми входженнями*, або *внутрішніми неологізмами*, Н.З. Котелова [18: 22] — *неологізмами*, Л.Т. Масенко [37: 33], С.Й. Караванський [13: 145] — *репресованою лексикою*, або *проскрибованими словами*, Н.О. Зубець [12] — *справжніми національно-ідентифікаційними знаками*, Є.А. Карпіловська [14: 77], Л.В. Струганець [34: 53–57], О.А. Стишов [32: 88], О.Г. Тодор [36: 14], О.В. Мілованова [23] — *актуалізованими словами* тощо.

На нашу думку, термін *актуалізована лексика* найвдаліше відображає суть поняття, оскільки головною ознакою цієї групи лексики є перехід лексичних одиниць із периферії до ядра словникового складу завдяки розширенню функціональної активності у мові.

Однак, така поліваріативність у назві цієї групи слів свідчить про те, що до складу актуалізованих окремі мовознавці зараховують різні категорії слів: відроджену лексику (О.В. Андрейченко), переорієнтовану й повернену (Є.А. Карпіловська), проскрибовані слова (С.Й. Караванський, Л.Т. Масенко) та ін. О.А. Стишов, зокрема, до актуалізованої відносить повернену, стилістично марковану в радянський час лексику та проскрибовані слова, а переорієнтовану лексику розглядає окремо, як близьку до актуалізованої [32]. Авторка «Російської неології і неографії» окремо від актуалізованих одиниць розглядає повернену (відроджену) лексику (рідковживані або застарілі слова, які в новітній період «актуалізувалися, зберігаючи у своєму «новому житті» колишнє смислове і функціонально-стилістичне навантаження»), а до актуалізованих зара-

⁴ Варто зазначити, що у сучасній неології немає єдиної спільної думки щодо структури *відносних неологізмів*. На думку О.О. Тараненка, групу «відносних новотворень» складають: 1) запозичення мовних одиниць з інших мов; 2) запозичення з вужчих стильових сфер або територіальних різновидів; 3) актуалізовані застарілі слова [35: 427]. Авторка «Російської неології і неографії» Т.В. Попова до *відносних неологізмів* зараховує: 1) повернену (відроджену) лексику — рідковживані або застарілі слова, які в новітній період «актуалізувалися, зберігаючи у своєму «новому житті» колишнє смислове і функціонально-стилістичне навантаження» (релігійні терміни, архаїзми на позначення державних органів влади, освітніх закладів та професій, пов'язаних з ними, переорієнтована лексика, що раніше асоціювалася з явищами та ознаками буржуазного капіталістичного суспільства); 2) актуалізовану лексику — слова, що раніше існували в мові, а на сучасному етапі переосмислюються; 3) внутрішні запозичення — нові слова та фразеологізми, поява яких зумовлена перерозподілом мовних засобів у видах і жанрах мовлення [26].

ховує слова, що раніше існували в мові і «на сучасному етапі переосмислюються» [26].

Як бачимо, процес актуалізації охоплює різні групи лексики. Аналізований словесний матеріал (картки новітньої лексичної картотеки Інституту української мови, інформаційні ресурси Інтернет-мережі, реєстри словників кін. ХІХ — 30-х рр. ХХ ст., «Словника української мови» в 11-ти томах, корпуси сучасних лексикографічних праць) дозволив нам виокремити основні структурні різновиди актуалізованих лексичних одиниць. На нашу думку, до них належать:

1) повернена лексика — лексика, зафіксована у лексикографічних працях кін. ХІХ — поч. ХХ ст., але відсутня у словниках радянської доби, зокрема у СУМі — найавторитетнішому словнику того періоду, а тепер знову активно функціонує у мовленні, літературі, ЗМІ, її фіксують новітні лексикони, напр.: *антинаціональний* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *аскеза* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *боголюбець, боголюбний* (ІСУЯ-Т, СУМ-Гр, РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *вільнослухач* (РУС(Кр-Єф), СУМ-12, СУМ-20), *Вознесіння* (ІСУЯ-Т, МНС-Ж, РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *дерусифікація* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *завіконня* (РУС(Кр-Єф), СУМ-12, СУМ-20), *знечулення* (РУС-Із, НАСЗ, СУМ-20), *Йордань* (СУМ-Гр, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20), *напівправа* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12), *незамешканий* (РУС(Кр-Єф), СУМ-12), *оберега* (СУМ-Гр, ВТССУМ), *піг(г)улка* (МНС-Ж, ВТССУМ, СУМ-12), *правозаступник* (РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12), *сподійний* (СУМ-Гр, ВТССУМ, СУМ-12) та ін.

Сюди ж належать окремі похідні форми слів, що, як і основні одиниці, також функціонально актуалізувалися у відповідних сферах носіїв мови та у загальному вжитку (*активістський* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *активіст, активістка* (СУМ I : 29), *акційний* (ПрС, РУС-ДМ, РУС-ПМ, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *акція* (СУМ I : 32), *безіменність* (МНС-Ж, ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *безіменний* (СУМ I : 130), *богів* (СУМ-Гр, ВТССУМ, СУМ-12) — у СУМі *Бог* (СУМ I : 207), *відсотковий* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *відсоток* (СУМ I : 640), *заангажований* (ПрС, ВТССУМ, СУМ-12, СУМ-20) — у СУМі *заангажувати як заст.* (СУМ III : 13), *народознавчий* (РУС(Кр-Єф), ВТССУМ, СУМ-12) — у СУМі *народознавець, народознавство* (СУМ V : 177) та ін.);

2) стилістично трансформована лексика — лексичні одиниці, що змінили статус стилістично маркованих у радянський період на стилістично нейтральні у наш час (напр., застарілими вважали слова: *благодійність, буцегарня, добродій, знахар, кав'яр, книговидавець, лексикон, молитвослов, Отченаш, потяг, субмарина, Україна* у значенні 'країна, держава' та ін.; рідковживаними — *богослужба, впродовж, Вседержитель, добротинність, користати, мешканець, поліція, правник*, та ін.; діалектними — *берегиня, Вечірня, винайм, зверхник, мольфар, наклад* та ін.; розмовними — *вишколений, головнокомандувач, дарчий, знижка, слухавка* та ін.);

книжними — *європеїзація, речник, речниця* та ін.; історизмами — *жовто-блакитний, люстрація, стародруки* та ін.; до західноукраїнських зараховували слова: *світлина, функціонер* тощо);

3) проскрибована лексика — слова, фіксовані радянськими словниками, зокрема СУМом, як нормативні, але негласно перебували під «заборонаю» вживання⁵ (*вдача, вертеп, водойма, головно, достоту, засада, колядник, либонь, молебень, наразі, позаяк, потурати, садовина, святочний, скоїтись, тямити, щедрівник* та ін.);

4) переорієнтована лексика — слова на позначення «реалій капіталістичного, буржуазного суспільства», а також поняття, «що їх радянська ідеологія та пропаганда оцінювали як чужі й ворожі соціалістичному ладу». Така лексика «відбиває поруч зі спільними змінами в житті суспільства національні особливості формування нового обличчя окремих посттоталітарних держав» [14: 77–78] (*аристократія, богема, гімназист, губернатор, комерсант, костел, мерія, парламентаризм, покоївка, президент, рента, служниця, тоталітарний, чиновник* та ін.).

Як бачимо, актуалізована лексика за своєю структурою не однорідна, до її складу входять різні за лексикографічним опрацюванням лексичні одиниці.

Крім того, аналізуючи тенденції активізації / пасивізації лексики в публіцистичному стилі, Є.А. Карпіловська у монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» поряд із актуалізованими лексемами виокремлює і «актуалізовані неосемантизми, або семантичні неологізми». Як приклад, дослідниця подає два значення прикметника *чорний*: *чорна біржа* та *чорний ринок*, що здавна відомі, але тепер актуалізувалися у нашому суспільстві [14: 78].

У результаті докладного порівняльно-зіставного аналізу реєстрів лексикографічних джерел кін. XIX — 30-х рр. XX ст., реєстру СУМа та новітніх лексикографічних праць, матеріалів лексичної картотеки Інституту української мови НАН України виокремлено цілу низку таких актуалізованих значень слів, що після тривалої перерви повернулися у наше мовне життя. Вони належать переважно до релігійної та народно-обрядової сфер. Напр., це: значення іменника *день*: *пісний день* («*Давній культ п'ятниці підтримувався і офіційною церквою, яка оголосила її, як і середу,*

---

⁵ Ю.В. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941)» писав: «А мова мусіла бути «очищена» від «націоналістичних перекирвань» Хвилі й Кагановича. За таких обставин ініціативу перебрали на себе редактори мови партійних видань. Про цю практику, скільки відомо, не згадує жадне офіційне джерело, але авторові [Ю.В. Шевельову — *авт.*] доводилося бачити списки заборонених слів, що виходили від редакторів мови газети «Комуніст». Списки розсилали до всіх періодичних видань, а, можливо, і на інші адреси. Вони склалися з двох стовпчиків. Над першим стояло: «Слова, яких не вживати». У другій колонці давалися замітники: «Слова, яких уживати». Нема що й казати: слова з другого стовпчика були набагато ближчі до російської мови, ніж слова з першого. Ці списки ніколи не були друковані, але вони мали силу закону» [40: 132].

«пісним днем»» (Культура слова, 1979, вип. 17, с. 74) та *поминальний день* («З-поміж слов'янських народів українці чи не найбільше зберегли вірність культу предків та обрядовим поминальним дням» (НіС, 1991, № 6, с. 31); значення прикметника *голодний*, що його фіксує ще СУМ-Гр, а тепер СУМ-12: *голодна кутя* (*урочиста вечера з ритуальною кутею на Свят-вечір перед Водохрещем*) та ін.

Отже, завдяки зіставленню сучасного лексикону з лексиконом попередніх періодів розвитку української мови можемо фіксувати появу не лише актуалізованих лексичних, а й семантичних одиниць.

У **лексико-семантичному відношенні** актуалізовані одиниці сучасної української літературної мови представляють різні лексико-тематичні групи. На основі обстеженого лексичного матеріалу виокремлено 14 ЛТГ актуалізованих загальноживаних лексичних одиниць, серед яких:

— ЛТГ на позначення релігійних понять: *акафіст, Богоявлення, Вербна неділя, греко-католицький, єпископ, дев'ятини, коливо, літургія, миропомазання, присвяток, різдвяний, сповідь, таїнство, хрещення, черниця* та ін.;

— ЛТГ на позначення суспільно-політичних понять: *анексування, біженці, винародовлення, віче, губернатор, державник, європеїзувати, жовто-блакитний, конституційність, люстрація, миротворчий, націоналіст, парламентарій, самостійний, чиновник* та ін.;

— ЛТГ на позначення соціально-економічних понять: *акціонер, банкір, відсоток, гуртовий, зарплата, долар, іпотека, казна, ліквідність, міняйло, орендар, підприємець, ринок, субсидія, фундація* та ін.;

— ЛТГ на позначення культурно-етнографічних понять: *баярин, Вербниця, вертеп, волочобник, градівник, дівич-вечір, дідух, колядка, коровай, кутя, мольфар, народознавчий, оберіг, перезва, хмарник, ясновид* та ін.;

— ЛТГ на позначення понять правничої сфери: *буцегарня, вивласнення, відчужувач, в'язниця, заарештування, забороненість, дарчий, перемови, підписувач, правозахисник, контрафактний, нормативно, чинний* та ін.;

— ЛТГ на позначення понять освіти й науки: *атестування, видруккування, вислід, вільнослухач, гімназист, книговидавництво, ліцеїст, підсоння, покликання, фах, царина, часопис* та ін.;

— ЛТГ на позначення виду занять та професійної діяльності людини: *аграрій, бровар, гувернантка, гуральня, завідувачка, копальня, кустарювати, літун, поліційний, покоївка, ресторатор, речник, служниця, тинькар, фермер, яточник*, та ін.;

— ЛТГ на позначення понять мистецтва: *абстракціонізм, антик, виставковий, ікономаляр, кольорист, мисткиня, модернізм* та ін.;

— ЛТГ на позначення військових понять: *амуніційний, вишкіл, військовик, вояк, головнокомандувач, миротворець, однострій, сотня, стрілець, таборування, чота, шанець* та ін.;

— ЛТГ на позначення понять медичної сфери: *знахар, знечулення, костоправ, піг(г)улка, травник, цілитель, шпиталь* та ін.;

— ЛТГ на позначення побутових понять: *валіза, горня, зеленина, кав'яр, мешканець, наплічник, оковита, потяг, світлина, стрій, телевізія* та ін.;

— ЛТГ на позначення кількості, часу й простору: *безчасся, впродовж, довкілля, завіконня, завчасний, численно* та ін.;

— ЛТГ на позначення емоційних станів та морально-етичних понять: *безкорисність, добротворець, жертводавець, засмутніти, неправедність, сиротинець* та ін.;

— ЛТГ на позначення абстрактних понять: *безіменність, небувалість* та ін.

Актуалізовані лексичні одиниці наявні в мові всіх сфер людського життя. Однак, найбільшими серед лексико-тематичних груп актуалізованої лексики є ЛТГ на позначення релігійних, культурно-етнографічних, суспільно-політичних та соціально-економічних понять та явищ. Нечисленими виявилися ЛТГ на позначення кількості, часу й простору, абстрактних понять тощо.

Отже, здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1) сучасна лінгвістична наука поповнилася значною кількістю теоретичних праць завдяки виникненню нової галузі мовознавства — неології. Неологія — це наука, що вивчає процеси лексико-семантичного оновлення мови. Із визнанням неологізму як окремої самостійної лінгвістичної категорії відбулося становлення неології як дисципліни, що намагається охопити всі можливі напрямки мовного розвитку та його наслідки;

2) понятійно-термінологічний апарат неології перебуває на стадії формування. Поряд із *неологізмами* об'єктами вивчення сучасної неології стали *інновації* та багатоаспектні *інноваційні процеси* в мові. Актуалізація — це один із інноваційних процесів, що відбуваються на лексичному рівні мови. Під явищем *актуалізації* розуміємо повернення до активного вжитку застарілої або рідковживаної лексики, яка донедавна перебувала на периферії мовної системи;

3) лексичні одиниці, що певний час перебували на периферії мовної системи, а в сучасний період розвитку мови повернулися до активного словника, збільшили свою функціональну значимість і частоту використання внаслідок актуалізації позначуваних ними понять і явищ, називаємо *актуалізованими*;

4) актуалізовані одиниці сучасної української літературної мови входять до складу відносних неологізмів. З-поміж актуалізованих лексико-семантичних одиниць української літературної мови розрізняємо актуалізовані лексеми та актуалізовані значення. У складі актуалізованих слів виокремлюємо: повернену (відроджену), стилістично трансформовану лексику, проскрибовані («репресовані») слова та переорієнтовані лексичні одиниці.

5) значна кількість лексико-тематичних груп актуалізованої лексики (14 ЛТГ) свідчить про те, що українська мова поступово, але невпинно повертає собі свою «українськість» і як державна утверджується у всіх царинах суспільного життя.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВТССУМ** — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел] — К. : ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
- ІСУЯ-Т** — Історичний словник українського язика / [зред. проф. Е. Тимченком]. — Х. — К. : Держ. вид. України, 1930. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- МНС-Ж** — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Т. I — II. — Львів, 1866. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- НАСЗ** — Нові й актуалізовані слова та значення : словникові матеріали (2002 — 2010) / Кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко, авт. колектив : В.О. Баллог, Н.С. Лозова, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко [Інститут української мови НАН України]. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. — 280 с.
- ПрС** — Правописний словник / Г. Голоскевич. — К., 1929. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУС-Із** — Російсько-український словник / О. Ізюмов. — Вид. 4-те доп. і випр. за нов. правоп. — К. — Х., 1930. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУС-ДМ** — Російсько-український словник ділової мови / М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — К. — Х., 1930. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУС(Кр-Єф)** — Російсько-український академічний словник: Т. I — III / [гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов]. — К., 1924-1933. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- РУС-ПМ** — Російсько-український словник правничої мови / В.І. Войткевич-Павлович, Г.Д. Вовкушівський та ін. / [гол. ред. акад. А.Ю. Кримський]. — К., 1926. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- СУМ** — Словник української мови: в 11-ти томах // АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. Потебні / [ред. І.К. Білодід та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970-1980. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>
- СУМ-12** — Додатковий дванадцятий том «Словника української мови: в 11-ти томах». [Рукописний ресурс].
- СУМ-20** — Словник української мови : у 20-ти томах // НАН України, УМІФ / [укл. : Л.Л. Шевченко, В.В. Чумак, Г.М. Ярун, І.В. Шевченко, О.В. Бугаков, В.М. Білоноженко]. — К. : Наук. думка, 2010-2016. ТТ. I-VI. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://lcoip.ulif.org.ua/ExplS/>
- СУМ-Ж** — Словник української мови / [кер. В.В. Німчук та ін.] / [відп. ред. В.В. Жайворонок]. — К. : ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.
- СУМ-Гр** — Словарь української мови: У 4-х т. / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://r2u.org.ua/main/dicts>

1. *Алаторцева С.И.* Проблемы неологии и русская неография : автореф. дис... д-ра филол. наук : 10.02.01 / С.И. Алаторцева. — Санкт-Петербург, 1998. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.disserscat.com>
2. *Андрейченко Е.В.* Возвращенная лексика русского языка XX века: лингвистический статус, социокультурная детерминированность, функционирование : автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е.В. Андрейченко. — Алматы, 2007. — 27 с.
3. *Бондар М.В.* Активні лексико-семантичні процеси в мові художньої прози кінця XX — початку XXI століть : автореф. дис. на здобуття. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / М.В. Бондар; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т філології. — К., 2004. — 19 с.

4. *Бондар О.І.* Екологія українського слова : аспекти і проблеми / О.І. Бондар // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. Україністів / [відп. ред. В.В. Німчук]. — К. : Пульсари, 2002. — 420 с. — С. 158–163.
5. *Гак В.Г.* О современной французской неологии / В.Г. Гак // Новые слова и словари новых слов / [отв. ред. Н.З. Котелова]. — Л. : Наука, 1978. — С. 37–52.
6. *Ганич Д.І., Олійник І.С.* Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. — К. : Вища школа, 1985. — 360 с. — С. 11–12.
7. *Гочев Г.Н.* Иноязычные новационные единицы в лексике русского языка / Г.Н. Гочев // Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. — № 21. — Одеса : «Астропринт», 2014. — С. 154–159.
8. *Гугунава Д.* Актуальные области исследования в неологии. — 2002. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <https://ru.wiktionary.org>
9. *Дудик М.П.* Про активізацію, деактивізацію і реактивацію у мовленнєвій семантиці / М.П. Дудик // Система і структура східнослов'янських мов: 36. наук. пр. — К. : Знання, 2002. — С. 181–186.
10. *Єрмоленко С.Я.* Актуалізація / С.Я. Єрмоленко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін.] — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. Енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. — 824 с.: іл. — С. 14.
11. *Земская Е.А.* Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык в конце XX столетия (1985 - 1995) / Под ред. Е.А. Земской. — М. : Языки русской культуры, 2000. — 2-е изд. — С. 90–141.
12. *Зубець Н.О.* Відновлення питомої української лексики в сучасному діловому мовленні / Н.О. Зубець. [Електронний ресурс] — Режим доступу : archive.org.ua
13. *Караванський С.Й.* Секрети української мови: Наук.-попул. розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної укр. лексики / С.Й. Караванський. — К. : УКСП «Кобза», 1994. — 152 с.
14. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
15. *Колоїз Ж.В.* Українська неологія: здобутки і перспективи. [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.irbis-nbuv.gov.ua
16. *Колоїз Ж.В.* Українська оказіональна деривація : [монографія] / Ж.В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 311 с.
17. *Коломієць В.Т.* Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період / В.Т. Коломієць. — К. : Наук. думка, 1973. — 304 с.
18. *Котелова Н.З.* Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов / [отв. ред. Н.З. Котелова]. — Л. : Наука, 1978. — С. 5–26.
19. *Котелова Н.З.* Словообразование без образования слов? / Н.З. Котелова // Новые слова и словари новых слов / [отв. ред. Н.З. Котелова]. — Л. : Наука, 1983. — С. 71–81.
20. *Лук'яненко С.С.* Становлення лінгвістичної інноватики: понятійно-термінологічний та концептуальний чинники / С.С. Лук'яненко // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: VII Международная научная конференция (Днепропетровск, ДНУ имени Олеса Гончара, 2–4 апреля 2015 г.) : материалы / [сост. Т.С. Пристайко]. — Д. : Нова ідеологія, 2015. — С. 85–88.
21. *Мазурик Д.В.* Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Д.В. Мазурик. — Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Л., 2002. — 21 с.
22. *Мацько Л.І.* Українська мова в кінці ХХ ст. / Л.І. Мацько // Дивослово. — 2000. — № 4. — С. 15–20.
23. *Милованова О.В.* Актуализированная лексика русского языка новейшего периода : По материалам толковых словарей : автореф. дисс... канд. филол. наук : 10.02.01 / О.В. Милованова. — Воронеж, 2001. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.dissercat.com>

24. Муромцева О.Г. Тенденції розвитку словникового складу української літературної мови (кінець 80-х — 90-ті рр.) / О.Г. Муромцева // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / [відп. ред. В.В. Німчук]. — К. : Пульсари, 2002. — 420 с. — С. 22—25.
25. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В.В. Німчук. — Інститут української мови АН України. — К. : Наук. думка, 1992. — 414 с.
26. Попова Т.В. Русская неология и неография. [Електронний ресурс] — Режим доступу : www.unizd.hr
27. Пристайко Т.С. О метаязыке современной неологии / Т.С. Пристайко // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: матер. IV Междунар. науч. конф. Днепропетровск, 9 — 10 апреля 2009 г. / [сост. Т.С. Пристайко]. — Д. : Пороги, 2009. — С. 40—44.
28. Русский язык конца XX столетия (1985-1995) : [коллективная монография] / В.Л. Воронцова, М.Я. Гловинская, Е.И. Голанова и др. / [отв. ред. Е.А. Земская]. — М. : Языки русской культуры, 1996. — 480 с.
29. Сенько Е.В. Новое в лексике русского литературного языка (70-е гг. XX в.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 «Рус. язык» / Е.В. Сенько. — Л., 1980. — 21 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.disscat.com>
30. Складневська Г.Н. Введение // Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения. СПб. : Фолио-Пресс, 1998. — С. 7—32.
31. Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця XX ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. — К., 2003. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://disscat.com.ua/contents/3461.html>
32. Стишов О.А. Українська лексика кінця XX століття : (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О.А. Стишов. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. — 388 с.
33. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра филол. наук : 10.02.01 / Л.В. Струганець; НАН України; Ін-т укр. мови. — К., 2002. — 36 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>
34. Струганець Л.В. Процеси актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів в українській літературній мові кінця XX століття / Л.В. Струганець // Слово. Стиль. Норма : 36. наук. пр. / [відп. ред. Н.М. Сологуб]. — К., 2002. — С. 53—57.
35. Тараненко О.О. Неологізм / О.О. Тараненко // «Українська мова». Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін.]. — 3-тє вид., зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. — 856 с.: іл. — С. 426—427.
36. Тодор О.Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. XX століття / О.Г. Тодор // Наукові записки. — 2003. — Т. 22. — Ч. 1. — С. 13—16.
37. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали / [за ред. Лариси Масенко] / [упор. Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Оріся Демська-Культчицька]. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 399 с.
38. Черникова Н.В. Лексико-семантическая актуализация как средство отражения изменений в русской концептосфере (1985 — 2008 гг.) : автореф. дис... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Н.В. Черникова; Московский государственный областной университет. — М., 2008. — 37 с.
39. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації / Ю. Шевельов // Київ. — 1991. — № 12. — С. 72—76.
40. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус : [монографія] / Ю. Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.

Статтю отримано 07.04.2016

Oksana Kovtunets

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv

ACTUALIZATION AS INNOVATIVE PROCESS IN THE LEXICAL-SEMANTIC SYSTEM OF MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The importance of the investigated topic is due to the special attention of modern linguistics to the active processes in Ukrainian language, especially in its lexical system that are influenced by various extralinguistic factors. One of these processes is the vocabulary actualization. The goal of the proposed research is to ascertain the place and role of actualized vocabulary in the overall development of the Ukrainian language vocabulary, to determine its linguistic status, scope of use, nature of operation and features. Neology is the science that studies the processes of lexical-semantic update of language and trying to cover all possible areas of language development and its consequences. The objects of study of modern neology are neologisms, innovations and multifaceted innovation processes in Ukrainian language. Actualization is one of the innovation processes that occur at the lexical level of language. Actualization is return to active use of obsolete or rarely used vocabulary that until recently was on the periphery of the language system. Lexical units, some time spent on the periphery of the language system, and the current period of language development returned to active vocabulary, increased their functional significance and usage as a result of actualization of denoted by them concepts and phenomena, call to actualized. Actualized units of modern Ukrainian literary language are part of relative neologisms. Among of actualized lexical-semantic units of Ukrainian language we distinguish actualized lexems and actualized token values. Among of actualized lexems we distinguish: returned (revived), stylistically transformed vocabulary, “repressed” and refocused lexical units. A large number of lexical-thematic groups of actualized vocabulary (14 groups) shows that the Ukrainian language is slowly but surely regains its “being Ukrainian” and as the state was confirmed in all spheres of public life.

Keywords: *neology, relative neologisms, actualization, actualized vocabulary.*